

A JÁSZSÁG MINT KULTÚRTÁJ

BERÉNYI ISTVÁN

JAZYGIA AS A CULTURAL LANDSCAPE

Abstract

The paper summarises the history and development of the cultural landscape Jazygia from a cultur geographical perspective. The characteristic of the landscape will be discussed together with the development of Upper and Lower Jazygia. The most relevant historical, cultural and economic features of the landscape will be introduced as well.

Keywords: cultural landscape, Jazygia, Upper and Lower Jazygia

Bevezetés

A kultúrtájkutatás a kultúrgeográfia egyik legfontosabb témájává vált az elmúlt két évtizedben, és önálló kutatási módszere, valamint fogalmi rendszere alakult ki. Jelen tanulmányom erre szeretné felhívni a figyelmet. A kutatás célja a lokális és regionális identitás erősítése, azon igényé, hogy az ember „valahova tartozzon”. Az alábbiakban a Jászság *történeti kultúrtáj jellegét* emelem ki, a történeti földrajz úgynevezett folyamat-elemző módszerét (JAGER, H. 1973) követve, amely a kultúrtájat funkcionális térnek fogja fel, ezért kiterjedése eltérhet a természeti vagy igazgatási határoktól.

A Jászság lehatárolása és a kultúrtáj rövid bemutatása

A Jászság mint kultúrtáj nem azonos a természetföldrajzi értelemben lehatárolt Jászság kistájjal (DÖVÉNYI Z. 2010), ha ugyanis az 1745. évi redemptióban szereplő településeket, a kivívott földtulajdonlás jogszokásait – ami többé-kevésbé meghatározta a tájhasználatot – vesszük alapul, akkor a jászsági települések határa egyrészt kiterjed a természetföldrajzi értelemben vett Észak-Alföldi-hordalékkúpsíkság középtájához tartozó Hatvani-, Gyöngyösi- és Hevesi-síkok déli peremére is (Jászfelsőszetgyörgy, Jászárókszállás, Jászivány); ugyanakkor a kistájkezelésben a Jászsághoz sorolt Tápiógyörgye, Szászberek, Újszász és Zagyvarékas földtulajdonlásában már meghatározó volt a nagybirtok, alapvetően eltérő határhasználattal. Sőt, ha elfogadjuk, hogy a kultúrtáj a természeti, gazdasági és társadalmi tér történetileg változó kölcsönkapcsolatában formálódik, akkor a Közép-Tisza-vidék középtájához tartozó Szolnoki-ártér néhány településének (Tizzasüly, Besenyszög) gazdálkodása és kialakult tanyarendszere funkcionálisan szorosan kapcsolódott Jászladány határhasználatához, mert másfél századig piacközpont volt számukra (*I. ábra*).

A fentiekkel csupán lehatároljuk a jászsági kultúrtájnak tekintett területet, elismerve ennek viszonylagosságát, ami következik az igazgatási határok és a funkcionális tér történeti változásából. A kultúrtáj az ember gazdasági, társadalmi, ökológiai, esztétikai és kulturális tevékenysége során átalakított természeti táj – olvasható az Európa Parlament által elfogadott Új Európai Regionalizmus (EUREK, 1997) dokumentumának definíciójában. WÖBSE szerint a kultúrtáj a társadalom, illetve az ott élő társadalmi csoportok „materializálódott szelleme” (WÖBSE, H. H. 1999). A „homo oeconomicus” szükségletei-



1. ábra A jászsági kultúrtáj igazgatási területe
 Figure 1 Administrative borders of the cultural landscape Jazygia

nek kielégítése céljából hasznosítja, átalakítja a természeti teret, és ez a tevékenység nem a természeti tájhatárokhöz, hanem a mindenkori gazdasági-társadalmi érdekekhez kötődik. A Denecke-modell (DENECKE, D.–FEHN, K. 1989) alapján az ember térbeli tevékenységének történeti változása, a tevékenység főbb irányai jól levezethetők, és a tájelemek szerkezete is magyarázható, de a gazdasági tevékenység révén kialakított kultúrtáj még nem tükrözi vissza az adott társadalom vagy csoport esztétikai vagy kulturális szellemiségét. Az ember térbeli magtartásában a weberi indítékok többi eleme – érték, tradíció, emóció – is szerepet játszik, egyébként nem értelmezhető például a településen belüli és kívüli szakrális terek kialakulása, a lakóépületek sajátos forma- és színvilága stb. A kultúrtáj karaktere jellemző arra az életforma csoportra, amely az adott történelmi időszakban a teret hasznosítja.

A Jászkun Kerület népességének 1702–1745 közötti közjogi küzdelmei és annak eredményei – a földtulajdon öröklési rendje, a közösségi földek használata, a beköltözés szabályozása stb. – közel másfél évszázadra meghatározták a települések határhasználatát, a kultúrtáj változásának lehetőségét (Kiss J. 1997). A Hármas Kerület 1876 utáni gazdasági, társadalmi és igazgatási átalakulása indította el a szűkebben értelmezett Jászság kultúrtájainak átalakulását is. A főbb vasútvonalak – Budapest–Miskolc, Budapest–Szolnok–Debrecen, Vámosgyörk–Újszász–Szolnok – kiépítésével és a kapitalizáció felgyorsulásával, különösen Szolnok ipari szerepkörének kialakulásával mind szembevetőbbé vált a Felső- és Alsó-Jászság kultúrtájának eltérő átalakulása, és a különbség a 20. század második felében még erőteljesebbé vált. A határ közöttük a Jászboldogháza–Alattyán–Jászapáti vonalban húzható meg; a kultúrtáj átalakulása, térhasználata az elmúlt fél évszázad során az előző tájon intenzív, az utóbbin extenzív irányba változott.

A Felső-Jászság

A Felső-Jászság legrégebbi tájeleme – máig a régészeti kutatások egyik célpontja – az Alföldön át húzódó ókori földsáncrendszer, amelynek északi, Felsőgödtől Hatvanon át húzódó és Jászárokszállás északi részét is érintő, a tájban felismerhető szakasza a Csörsz-

árok. A régészek szerint a földsáncrendszert a szarmaták építették a rómaiak irányításával, I. (Nagy) Constantinus idején, és a népvándorlás hullámainak kivédését szolgálta. A sáncrendszer mellett katonai tábor (Felsőgöd) és őrállomás (Hatvan) is volt. A távolsági útvonal nyugat–keleti és észak–déli irányban is átszelte a mai Jászság területét, ezért római pénzék majd minden jelentősebb jászsági település ásatásaiban előkerültek. A Jászárokszállás nevében szereplő „árok” is az 5–8 m széles és 2–3 m mély árokra és földsáncra utal, de a település belterületének egyik utcája is a Csörsz-árok nevet viseli.

A Felső-Jászság egyes településeiről (Jászberény, Jászárokszállás stb.) paleolit és neolit kőeszközök, valamint bronzkori urnák kerültek elő, de a régészek majd minden jászsági településen feltártak szkíta vagy kelta telepeket, szarmata és avar sírokat, és természetesen kora Árpád-kori telepeket is. Az első írásos emlék Jászárokszállásról 1291-ből ismert. A Felső-Jászság északi része az Aba nemzetség birtokában volt, a Jászberénytől nyugatra lévő puszták és szántókat pedig a monostor (Papmonostor, később Jászmonostor, ma Pusztamonostor) használta. A jászok növekvő betelepülésével és a tatárok utáni békésebb korszakban Jászberény vált a Felső-Jászság piaci központjává. A településnek a 15. században fejlett kézműipara volt, ezért a Jászkun vagy Hármas Kerület igazgatási központjává is vált. A jászok betelepülésével Jászberény kora Árpád-kori belső szerkezete is átalakult, a Zagyva bal partján volt a Jászváros, jobb partján a Magyarváros. Bár Jászfelsőszentgyörgy nem is volt jász alapítású település, a török hódoltságtól már jász kiváltságokat kapott, Pusztamonostor pedig csak 1856–1860 között lett a Jászkun Kerület része. A Felső-Jászság a török hódoltság beköszöntekor már elsősorban szántóföldi növénytermesztő és extenzív állattartó terület volt.

A hódoltság időszakát Jászberény, Jászárokszállás és Jászdózsa vészelte át, a környező falvak és puszták népe e településekbe menekült be, feladva a földművelést és áttérve az állattartásra. Jászberény megtartotta kiváltságos helyzetét, hász városi jogot kapott és kezelésébe kerültek az egykori települések határai, a puszták. A térhasználat annyiban különbözött a korabeli kiskunsági hász városokétól, hogy a talajadottságok miatt hiányoztak a szőlők és gyümölcskultúrák. A török azonban már a 16. században szorgalmazta a homokos talajokon szőlők telepítését (BATHÓ E. 1996), ami az első katonai felvételezésen már látható is, de a szőlőtermelés nem vált gazdasági és tájképmeghatározó tényezővé a Felső-Jászság többi településében sem (2. ábra).



2. ábra Jászberény városszerkezetének átalakulása 1798 és 2010 között
Figure 2 Structural changes in Jászberény between 1798 and 2010

A Jászkun Kerület népességének török hódoltság utáni közjogi küzdelmei (1702–1745) nem kedveztek az intenzív gazdálkodásra való áttérésnek (Kiss J. 1997), csak a redemptióval alakult ki a földtulajdonlás, az öröklés, a közösségi földek és a határ használatának az a sajátos, Jászságra jellemző rendje, amit csak az 1876. évi közigazgatási átrendezés, de még inkább a második világháború utáni politika szüntetett meg. A Felső-Jászság tájhasználatát a redemptiót követően másfél századon át a szántóföldi növénytermesztés jellemezte, amelyen belül a 19. század végétől folyamatosan nőtt a takarmány- és ipari növények, valamint a zöldségfélék részaránya. A Zagyva-völgy ártéri erdei, a homokos területek ligetei, szőlői és gyümölcsösei, valamint a legelők egészében változatos agrártáját formálták.

Jászberény a Felső-Jászság központja maradt 1876 után is, amikor elveszítette a Hármas Kerület központjának szerepkörét és Jász–Nagykun–Szolnok megye igazgatása alá került, de mint rendezett tanácsú város a térség fontos központja maradt. A két világháború között a mezővárosokra jellemző gazdasági, kereskedelmi, pénzügyi funkciói erősödtek meg, és a városiasodás folyamata során sokáig versenyben maradt az iparosodó Hatvannal és Gyöngyössel is; utóbbinak intenzív szőlő- gyümölcstermelő funkciói erősödtek meg.

A Felső-Jászság – szemben az Alsó-Jászsággal – nem lett vesztese a második világháborút követő gazdasági-társadalmi átalakulásnak. Ez abból következett, hogy a térség fokozatosan kapcsolódott a kialakuló Központi Régió funkcionális rendszeréhez. A szocialista iparosítás időszakában a városba települt az Aprító Gépgyár (1951), majd a Lehel Hűtőgépgyár (1952), ami lakótelepépítéssel, a városszerkezet átalakulásával, az oktatási és egészségügyi intézmények kiépítésével stb. járt együtt. Az 1960–1970-es években megnőtt a beköltözők és a napi ingázók száma, határozott középvárosi fejlődési irány erősödött fel, ami szétfeszítette a korábbi városszerkezetet is (2. ábra). Ez a folyamat 1990 után tovább erősödött azzal, hogy a térség szolgáltató- és ellátóközpontjává vált, aminek telephelyei a 32-es, Szolnok felé vezető út kiveető szakaszán épültek ki. A jászberényi városszerkezetnek ma már három beépítési típusa, városi „tájkaraktere” van: a belső városmag, a széles családi házas lakóöv és a városperem ipari telephelyekkel és lakóteleppel (3. ábra). De nemcsak Jászberény vagy a Felső-Jászság nagyobb települései kerültek a Központi Régió vonzáskörzetébe, hanem a kisebb falvak is, pl. Pusztamonostor a „fóliázással”, mások zöldség és ipari növények termesztésével stabilizálták településhálózati helyzetüket. A Felső-Jászság a korábbi



3. ábra Jászberény ipari- és lakóövezete
Figure 3 Industrial and residential zones in Jászberény

agrártájból fokozatosan alakult át 1980–2010 között egy több funkciós kultúrtájájjá, s ez a folyamat nem állt le. Újabbán a Zagyva menti Természetvédelmi Terület és néhány tanyája hétvégi pihenő-üdülő szerepet kapott, ami szerepet játszhat a kultúrtáj fenntartásában.

Az Alsó-Jászság

Az Alsó-Jászság települései (Jászszentandrás, Jászivány, Jászapáti, Jászkisér, Jászladány) a Hevesi-sík darabokra szakadozott délkeleti peremén sorakoznak. Áradások idején Jászkisér vagy Jászladány keleti, a Szolnoki-ártérre eső határa a folyószabályozásig mindig víz alá került, de lakott szárazulatok mindig maradtak. Ezzel magyarázható, hogy a bronzkortól az ókoron át a népvándorlás minden időszakáig talált lakott településmagokat a régészet. A folyómedrekkel szabdalt táj ártéri erdeivel, mocsaras, lápos területeivel védelmet is jelentett a betelepülők számára. A települések közül Jászapáti 180 avar sírt azonosítottak, de valamennyi településen jelen vannak az Árpád-kori településnyomok is, a legkorábbi (1219) írásos emlék pedig Jászladányról ismert, és minden jel arra utal, hogy általános volt a földművelés és állattartás. A tatárjárás menekülésre kényszerítette ugyan a lakosságot, de az említett természeti táj védelmet is jelentett számukra, ezért a szállások gyorsan benépesültek, különösen a jászok és a kunok betelepülése során. Az Alsó-Jászság a jász és kun szálláshelyek peremzónája lehetett, mert Jászkisér eredetileg kun alapítású település volt, és csak később vált kiváltságos „jászsági” területté; a hódoltság időszakában már együtt adózott a jászsági településekkel. Az Alsó-Jászság számára a legfontosabb piaci központ Jászapáti volt, amely – mint egyházas hely – a 14. századtól igazgatási szempontból is fontos szerepet játszott. Ennek ellenére nehezen vészelte át a hódoltság időszakát, mert a török észak–déli felvonulási vonalába esett. A török hódoltságot követően viszont Jászapáti gyorsan benépesült, az elmenekült lakosok visszaköltöztek a Felvidékről, visszakapták kiváltságait, és a település 1746-ban már mezővárosi rangot kapott. A népességszám oly gyorsan nőtt, hogy a mai Jászszentandrás, Jászivány benépesülése is részben az apáti kitelepülőknek, a puszták birtokbavételének és művelésbe fogásának köszönhető. A mezőváros felemelkedése oly gyors volt, hogy Mária Terézia Jászapáti alapította meg a Jászság első gimnáziumát (1746), amit 1780-ban helyeztek át Jászberénybe.

Az Alsó-Jászság falvai elsősorban földművelő, gabonatermesztő területek voltak, amelyek fokozatosan térnek át a belterjes állattartásra. A jász kiváltságok biztos gazdasági egzisztenciát jelentettek a családok számára, ezért a természetes szaporodás magas volt. A 18. század végén már fontos népességkibocsájtó településekké váltak, telepeseik a Kiskunságban is megjelentek. Ám a 19. század első felében már kevésnek bizonyult a művelhető terület, a gyakori árvizek pedig nemcsak a művelt területeket, hanem a településeket is veszélyeztették. Jászladány lakossága ezért körgátat épített (1840) és messzemenően támogatta a Tisza szabályozását, csatornák (Millér-csatorna) építését. Az Alsó-Jászság a 19. század második felében az ország egyik legintenzívebben művelt agrárterületévé vált, magas népsűrűséggel.

A 18. század közepétől az Alsó-Jászság településeinek belső szerkezete is átalakult: a kétbeltelkes tértagozódást felszámolták, a településmagban barokk templomok, Szentháromság-szobrok, Kálváriák, szakrális terek és községházák, iskolák, fogadók (a tanyasi népesség számára), piacterek, üzletek, malmok stb. épültek, a módosabb gazdák (redemtusok) a „főutcán” építkeztek, gazdasági épületeik pedig a tanyán voltak. Az egykori kertövezetben vagy a települések peremén új, kerített parasztudvarok épültek ki, például Jászladányon Mária Terézia idején népesül be Dab településrész és hozzá kapcsolódóan

létesül a temető a ma is látható Kálváriával (4. ábra). A települések a 19. század elején sorra kapják meg a mezővárosi rangot (Jászkisér 1818, Jászladány 1828, Jászsalsószentgyörgy 1830 stb.), és az Alföldre jellemző mezővárosi kép és a hozzá kapcsolódó változatos határhasználat, részben tanyasi gazdálkodás, nem is változott 1950-ig.



4. ábra Jászladány a Hevesi-sík és a Szolnoki ártér határán
Figure 4 Location of Jászladány between the Hevesi plain and the Szolnok flood basin

Az 1876. évi igazgatási reform Jászapátit az Alsó-Jászság járási székhelyévé és Jász–Nagykun–Szolnok megye igazgatási egységévé tette. A Vámosgyörk–Újszász vasútvonal az alsó-jászsági településeket inkább a megyeközponthoz kapcsolta, mint Jászberényhez. A Felső-és Alsó-Jászság térkapcsolataiban folyamatos átrendeződés következett be. Jászapáti mint járási székhely fontos igazgatási és oktatási szerepet (1912-ben kap újra gimnáziumot) játszott az alsó-jászsági életében az 1970-es évek elejéig, a járások felszámolásáig. A két világháború között még Jászladány is fontos piaci központ a Szolnoki-ártéren lévő Tizasüly és Besenyszög számára, mert a 19. század második felében kialakult tanya-világ funkcionális összekapcsolta a települések határhasználatát. A jász települések kiváltságos helyzetéből, a földtulajdon öröklési rendszeréből következett, hogy a feudális típusú nagybirtok hiányzott, ezért a második világháborút követő földosztás a birtokosok döntő részét nem érintette. A jelentős számú földnélküliek már a két világháború között kubikusok, építőmunkások, általában idénymunkások voltak Budapest környékén, vagy a Dunántúlon, segélyeket és szociális lakásokat (Oncsa-házak) kaptak, amelyek a települések peremén épültek fel. A településekből nem hiányoztak a cigánytelepek sem, lakói vályogverők, kosárfonók, zenészek, kereskedők stb. voltak, valójában részesei a falusi munkamegosztásnak és társadalomnak.

Az Alsó-Jászság gazdasági-társadalmi helyzete az 50-es évektől alapvetően megváltozott, a kisterületű nagybirtokok helyén állami gazdaságok jöttek létre, mint Jászkiséren Pusztakürt és Szellőhát, ahol gyapotot kezdtek termeszteni. A kis-és középparasztok gazdaságilag tönkrementek, a parasztgazdaságok fiatal generációja és természetesen a földnélküliek az épülő szocialista ipari központokba vagy a Budapest környéki kitelepített svábok helyére menekültek. Az 1962–1984 közötti időszakban a termelőszövetkezetek és a hozzájuk kapcsolódó feldolgozó- és ellátórendszerek, valamint a kialakuló háztáji gazdálkodás valamelyest mérsékelte a térség gazdasági és társadalmi leépülését, de a folyamatot visszafordítani nem tudta (például Jászladány népessége az 1941. évi tízezer főről

felére csökkent, a regisztrált munkanélküliek aránya 2010-ben 17%, az elhagyott házak csak lassan találtnak új tulajdonosra). Ugyanakkor valamennyi település nagy erőfeszítéseket tett az elmúlt húsz évben a megújulásra, mezőgazdasági és egyéb típusú vállalkozások jelentősen hozzájárultak a községek környezetének városiasodásához és némelyek a városi rangot is elérték.

Az Alsó-Jászsághoz tartozó települések ennek ellenére a „belső perifériákra” jellemző gazdasági-társadalmi problémákkal küszködnek, mert sem a Központi Régió, illetve Jászberény, sem Szolnok innovációs vonzása nem érte el a térséget. A termelőszövetkezeti gazdálkodás időszakában kialakult határhasználat semmit sem változott 1990 után, sőt a szántó aránya még nőtt is (a mezőgazdasági területen belül 90% fölé emelkedett), a 80-as években jelentkező intenzív hasznosítást (például hagymatermesztés) pedig az importdömping tönkretette.

Összefoglalás

A tájelemek 1990–2010 közötti változása alapján egyértelműen megállapítható, hogy Felső- és Alsó-Jászság kultúrtája közötti különbség nőtt; míg az előbbi térség településeinek urbanizációs jelenségei felerősödtek, érezhető a regionális és lokális piac hatásai, addig az utóbbi térség településeiben stagnálás vagy csak lokális megújulás figyelhető meg. Ezért a közeljövőben a vidékfejlesztési programok során nagyobb figyelmet kell szentelni az Alsó-Jászság felzárkóztatására.

BERÉNYI ISTVÁN
Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba
beralmos@axelero.hu

IRODALOM

- BATHÓ E. – PAPP I. (szerk.) 2011: Szülőföldünk a Jászság. Helytörténeti olvasókönyv. – Jászberény. 448 p.
- BERÉNYI I. 1993: A Jászság földhasználatának változásai. – In: PETHÓ L. (szerk.): Jászsági Évkönyv. Jászberény. pp. 89–99.
- BERÉNYI I. 2001: A kultúrtáj és -régió, mint kulturális örökség. – In: J. ÚJVÁRY Zs. (szerk.): Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. PPKE BTK–Osiris, Piliscsaba. pp. 639–651.
- BERÉNYI I. 2004: A történeti földrajz diszciplináris kérdései. – In: ÖTVÖS I. (szerk.): Variációk. PPKE BTK, Piliscsaba. pp. 631–652.
- DENECKE, D. – FEHN, K. 1989: Geographie in der Geschichte. – Erdkundliches Wissen 96. Steiner Verlag, Stuttgart. 97 p.
- DÖVÉNYI Z. (szerk.) 2010: Magyarország kistájainak katasztere. – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 876 p.
- H. BATHÓ E. 1996: Adatok a Jászság XVI–XIX. századi szőlőtermeléséhez. – In: PETHÓ L. (szerk.): Jászsági Évkönyv. Jászberény. pp. 116–133.
- JAGER, H. 1973: Historische Geographie. Das geographische Seminar. – Westermann Verlag, Braunschweig, 119 p.
- KISS J. 1997: A koronabirtokok közjogi küzdelmei a 18. században. – In: PETHÓ L. (szerk.): Jászsági Évkönyv. Jászberény. pp. 50–68.
- TÖRÖK E. 1997: Humánökológiai vonatkozások 17–18. századi Külső-Szolnok megyei térképeken. – In: PETHÓ L. (szerk.): Jászsági Évkönyv. Jászberény. pp. 69–80.
- WÖBSE, H. H. 1999: „Kulturlandschaft” und „historische Kulturlandschaft”. – In: Informationen zur Raumentwicklung. Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung 5–6. Bonn. pp. 269–290.